

TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN SÖZ DİZİMİ

Sinan Dinç, (2017), *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 210 s., ISBN: 9786059474122

Tuna BEŞEN DELİCE*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 236-242

Çağdaş Türk lehçeleri alanında hazırlanan dil çalışmalarının sayısı günden güne artmaktadır. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda bir lehçenin genel gramerinin değil, gramerin alt başlıklarından birinin ele alınarak daha ayrıntılı incelemeler yapıldığı görülmektedir. Bu tip eserlerde hem kaynak lehçenin diliyle yazılmış gramerlerde konuların nasıl ele alındığı belirtilmek suretiyle çalışmaların yöntemleri karşılaştırılabilmekte hem de çok sayıda örnek verilerek çalışmanın anlaşılabilirliği artırılmaktadır. Ülkemizde Türkmen Türkçesi üzerine de ses, şekil ve söz dizimi konularını birlikte ele alan birkaç gramer kitabı hazırlanmışsa da bu başlıkları ayrı ayrı ele alan çalışmalar yeni yeni basılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan biri de *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*'dir.

Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Doktor Öğretim Üyesi Sinan Dinç'in Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak hazırlayıp savunduğu *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı çalışma, Türkmen Türkçesinin gramer alanında hazırlanan az sayıda çalışmadan biridir ve söz dizimi alanında tek çalışma olması bakımından önemlidir. Türkiye'de Türkmen Türkçesi grameri üzerine yapılan çalışmalarda söz dizimi konusu ayrı bir bölüm olarak ele alındığından oldukça yüzeysel bilgilere yer verilebilmiştir. Bu nedenle Türkmen Türkçesi Söz Dizimi dersleri kaynağı olarak ve söz dizimi alanında çalışanlar için daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte, Sinan Dinç'in *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı bu çalışması, alandaki önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Çalışmada söz dizimi konuları ele alınırken daha önce Türkiye'de hazırlanmış söz dizimi çalışmalarının incelendiği ve yazarın farklı çalışmalardan etkilenecek çalışmasındaki bölümleri ve başlıkları belirlediği anlaşılmaktadır. S. Dinç'in özellikle Leyla Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* (2011) H. İbrahim Delice'nin *Türkçe Sözdizimi* (2007) ve Rasim Şimşek'in *Örneklerle Türkçe Sözdizimi (Tümceler-Belirtme Öbekleri-Çözümleme)* (1987) eserlerindeki yaklaşımları benimsediği görülmektedir.

Çalışma, temelde iki bölümden oluşmakta, birinci bölümde sözcük öbekleri ikinci bölümde cümle ele alınmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın/ TÜRKİYE, tunabesen@hotmail.com.

Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi adlı bu çalışma, “İçindekiler” kısmından sonra “Yeni Türkmen Alfabeti” başlığı altında yer alan yeni Türkmen Latin harfleri, onların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ve Türkmen Kiril harf karşılıklarının verildiği bir tablo ile başlamıştır. Yazar, çalışmasının tamamında edebî eserlerden, bilimsel yazılardan ve gazete makalelerinden derlediği örnekleri yeni Türkmen alfabeti ile verdiği için dolaylı olarak bu alfabe tablosu çalışma için önemlidir. Tablonun ardından, taranan metinlerin kısaltmaları ve karşılıkları ile çalışmada kullanılan genel işaret ve kısaltmaların açıklamaları yer almaktadır.

Sinan Dinç, çalışmasına akraba lehçelerin öğrenilebilmesi ve lehçeler arası sağlıklı aktarımın yapılabilmesi için ana dilin ve hedef lehçelerin dil özelliklerinin çok iyi bilinmesi ve söz dizimsel yapılarının iyi çözümlenmiş olmasını vurgulayan bir önsözle başlamıştır.

Eserin “Giriş” bölümü niteliğindeki “Günümüz Türkmen Türkçesi” başlığı altında verilen kısımda ise çağdaş Türkmen Türkçesinin edebî dilinin nasıl şekillendiği konusu, P. Azimov ve diğerleri tarafından hazırlanan *Häzirki Zaman Türkmen Dili* adlı çalışmadaki bilgilerden yararlanılarak ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (1-2). Bu bölümde, Türkiye’de Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan çalışmalarda “Bugünkü Türkmen Türkçesi edebî dili Yomut ağzı esasında şekillenmiştir.” bilgisinin doğru olmadığı vurgulanmış; önce Yomut ağzı etkisiyle başlayan standart dil oluşturma çalışmalarının Aşgabat ağzı olarak da bilinen Teke ağzı esasında son hâlini aldığı “Türkmen Edebî Dili” başlığı altında belirtilmiştir (2-4). “Türkmen Yazısının Tarihi” başlığı altında Ekim devrimi sonrası kullanılan Arap alfabesinin özellikleri anlatılmıştır (4-5). “Latin Alfabetine Geçiş” kısmında ise devrim öncesi başlayan Latin alfabesine geçme tartışmaları, 1926’da yapılan Türkoloji Kurultayı’nda çoğunluğun Latin alfabesine geçme kararı almasıyla yeni bir alfabe döneminin başladığı anlatılmaktadır. 1928’de kabul edilen Türkmen Latin Alfabeti’nin 16 ünlü ve 24 ünsüzden oluşan 40 harflik bir alfabe olduğu ve sonrasında bu alfabe üzerinde de pek çok değişiklik yapılarak harf sayısının 30’a kadar düşürüldüğü bilgisi bu bölümde yer almaktadır (5-6). Sovyetler Birliği yönetiminin egemenliği altında yaşayan milletlere Rusça öğrenmeyi zorunlu kılmasından dolayı Kiril harflerini öğrenme mecburiyeti de ortaya çıkmıştır. Hem Latin hem Kiril harflerinin birlikte öğrenilmesinin zor ve karmaşık olması nedeniyle Türkmen yazısının Kiril alfabesi temelinde oluşturulması gerektiği düşüncesi teklif edilmiş ve böylece Türkmenler’in dillerini Kiril alfabesi ile yazma dönemi 1940 yılında resmen başlamıştır. “Kiril Alfabetine Geçiş” başlığı altında bu bilgilerin yanı sıra yeni alfabenin özellikleri de yer almaktadır (6-7). “Türkmen İmlası Üzerine Çalışmalar” başlığını (7-8) “Türkmenistan Birinci İlmî Lengüistik Konferansı” (8-13), “Birinci Lengüistik Kurultay”, “İkinci Lengüistik Kurultay” başlıkları takip etmektedir. Bu başlıklar altında önce 1930 yılında Türkmen Türkçesinin edebî dilinin gelişme yolları, imla ve söz varlığının ele alındığı konferansta alınan kararlar, orijinal dilinde ve Türkiye Türkçesi aktarımı ile verilmiştir. Bu şekilde 1930’da kullanılan Türkmen Türkçesinin günümüz standart dilinden farklılıklarını görmek mümkün olmaktadır. 1936’da yapılan 1. Lengüistik Kurultay kararları ile yazı dilinin konuşma diline nasıl yaklaştırıldığı, dilin imlası ile ilgili net kuralların belirlendiği (13-17); 1954 yılında gerçekleştirilen 2. Lengüistik Kurultay’ın amacının Türkmen imlasındaki

karmaşayı sona erdirmek amacıyla düzenlendiği bilgisi ve bu kurultaylarda alınan kararlar, bahsi geçen başlıklar altında verilmiştir (17-19).

Eserin temel bölümü olan “Söz Dizimi” kısmında ise kısaca Türkmen gramerlerinde söz dizimi konularının nasıl ele alındığı kısaca değerlendirilmiştir (20). “Sözcük Öbekleri” nin anlatıldığı “I. Bölüm” Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde sözcük öbeklerinin nasıl ele alındığı hakkında kısa bir bilgilendirmeye ele alınmış ve çalışmada sözcük öbekleri temel unsur yardımcı unsur sıralaması göz önünde tutularak şu şablon esasında değerlendirilmiştir (20-21):

1. Yardımcı Öge + Asıl Öge
  - a. İsim Tamlaması
  - b. Sıfat Tamlaması
  - c. Yüklemsi Öbekleri
  - d. Ünlem Öbeği
  - e. Kısaltma Öbekleri
2. Asıl Öge + Yardımcı Öge
  - a. Unvan Öbeği
  - b. Fiil Öbeği
  - c. Edat Öbeği
3. Asıl Öge + Asıl Öge
  - a. Özel İsim Öbeği
  - b. Tekrar Öbeği
  - c. Sayı Öbeği
4. Asıl Öge + Yardımcı Öge + Asıl Öge
  - a. Bağlama Öbeği
5. Açıklama Öbeği

“Yardımcı Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında isim ve sıfat tamlamaları, yüklemsi öbekleri, ünlem öbeği ve kısaltma öbekleri ele alınmıştır.

“İsim Tamlaması” başlığı altında isim tamlamasının Türkmenistan’da söz dizimi üzerine hazırlanan çalışmalarda nasıl tanımlandığı ve incelendiği konusu değerlendirildikten sonra “Belirtili İsim Tamlaması”, “Belirtisiz İsim Tamlaması”, “Eksiz İsim Tamlaması” ve “Zincirleme İsim Tamlaması” olmak üzere dört alt başlık altında isim tamlamaları sınıflandırılmıştır (27-34). Belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları konusu genel görüş çerçevesinde değerlendirilirken zincirleme ve eksiz isim tamlamalarının H. İ. Delice’nin söz dizimi anlayışıyla ele alındığı görülmektedir. Çalışmada *Ötüken/ Yış, Dedeman/ Otel* yapısındaki tamlamaların eksiz isim tamlaması olduğu belirtilmiş (33); zincirleme isim tamlaması olarak ise iç içe isim tamlamaları değil, tamlayan ya da tamlananı birden fazla olan isim tamlamaları incelenmiştir (34). Türkmen Türkçesinde *-An, -yAn* ve *-cAk* sıfat-fiil ekleriyle kurulan sıfat tamlamalarının belirtili isim tamlamasının tamlananı olarak kullanıldığında iyelik ekinin sıfat-fiil ekli yapıya değil, onun belirttiği isme eklendiği gibi dikkat çekici tespitler de çalışmada yer almaktadır (29).

Eserde “Sıfat Tamlaması” başlığı altında *sıfat/ isim* yapısındaki sözcük öbekleri ele alınmıştır. Bu bölümde *iň govı* “en iyi”, *örän köp* “çok fazla” şeklinde derecelendirme bildiren yapılar da L. Karahan’ın görüşü esasında sıfat tamlaması olarak değerlendirilmiştir (36). *Yoldaş Sarıhanov* gibi *unvan adı/ özel isim* yapısındaki öbekler, H. İ. Delice’nin söz dizimi yaklaşımı esas alınarak *sıfat tamlaması* şeklinde değerlendirilmiştir (39).

Yardımcı öge/ asıl öge yapısındaki diğer sözcük öbeği türü de yüklem (filimsi) öbekleridir. “Yüklem Öbekleri” başlığı altında isim fiil öbekleri, sıfat-fiil öbekleri ve zarf-fiil öbekleri (40-58) incelenmiştir.

“İsim-Fiil Öbeği” başlığı altında *-mA*, *-mAk*, *-Iş/ -Uş* eklerinin yanı sıra *-mAkIlk* ekiyle kurulan yan cümleler anlatılmıştır. “Sıfat-Fiil Öbeği” ise *-An*, *-Ar*, *-AsI*, *-cAk*, *-dlk/ -dUk*, *-mAz*, *-mIş/ -mUş* eklerinin yanı sıra *-mAll* ve *-yAn* ekiyle kurulan yan cümlelerin başlığı olmuştur. Burada *-dlk/ -dUk* sıfat-fiil ekinin ek-fiile getirilebildiği ve bu şekilde hem isim yapısı üzerinde hem de başka bir sıfat-fiil eki üzerinde bu ekin sıklıkla görüldüğü gibi Türkmen Türkçesi için ayırt edici bilgiler yer almaktadır. “Zarf-Fiil Öbeği” başlığı altında da *-A/ -y*, *-I/ -U*, *-Ip/ -Up*, *-All*, *-InçA*, *-dlkçA/ -dUkçA*, *-mAn*, *-mAzdAn*, *-AgAdA(n)* ekleriyle kurulan yan cümleler anlatılmıştır. Bununla birlikte şart cümleleri de burada zarf-fiil öbeği olarak değerlendirilmiştir.

Yardımcı öge/ asıl öge yapısındaki bir diğer sözcük öbeği olarak “Ünlem Edatı Öbeği” başlığı açılmıştır (58-59).

“Kısaltma Öbekleri” başlığı altında da yine yardımcı öge/ asıl öge yapısında olduğu kabul edilen iyelik, ilgi, yönelme, bulunma, uzaklaşma ve yükleme öbekleri incelenmiştir (59-61).

“Asıl Öge + Yardımcı Öge” ana başlığı altında unvan öbeği, fiil öbekleri ve edat öbeği alt başlıkları açılmıştır (61-89).

Özel isim/ unvan adı yapısındaki öbekler “Unvan Öbeği” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Çalışmada, fiil öbeği konusu oldukça kapsamlı incelenmiştir. Gramer çalışmalarımızda genel olarak *birleşik fiil* terimiyle karşılanan yapılar, bu çalışmada “Fiil Öbeği” başlığı altında “İsim ve Yardımcı Fiil”, “Mecazi İsim ve Mecazi Asıl Fiil” ve “Asıl Fiil ve Yardımcı Fiil” şeklinde sınıflandırılarak ele alınmıştır (63-81). Bu sınıflandırmalar da tekrar alt gruplara ve alt sınıflara bölündüğü için fiil öbeklerinin çalışmadaki genel sınıflandırma şeması aşağıdaki sıralamayla daha net anlaşılacaktır:

I. İsim/ yardımcı fiil

II. Mecazi isim/ mecazi asıl fiil

1. Yarı kalıplaşmış

2. Tam kalıplaşmış

III. Asıl fiil/ yardımcı fiil

1. Zarf-fiil/ yardımcı fiil : Yeterlik, tezlik, süreklilik, varma veya ulaşma, başlama, deneme fiilleri.

2. Sıfat-fiil/ yardımcı fiil: Öncelik, niyetlenme, isteklenme, zorunluluk, yapmacıklık fiilleri

Zorunluluk fiilleri” başlığı altında verilen yapılar Türkiye Türkçesinde görülmemektedir. Türkmen Türkçesine has yapılarıdır. Türkmenistan’da yazılan eserlerde bu konuya değinilmemiştir. “Zorunluluk fiilleri” ilk defa bu çalışmada ele alınmış ve adlandırılmıştır.

Diğer asıl öge/ yardımcı öge yapısındaki sözcük öbeği de edat öbeğidir. “Edat Öbeği” başlığı altında edatlar, öbek oluşturduğu isme ekle ya da eksiz bağlanması göz önünde tutularak sınıflandırılmıştır: eksiz birleşenler, yönelme hâli ekiyle ve ayrılma hâli ekiyle birleşenler (81-89).

“Asıl Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında özel isim öbeği, tekrar öbeği ve sayı öbeği alt başlıkları açılmıştır (89-101).

“Özel İsim Öbeği” başlığı altında Türkmen Türkçesindeki özel isim öbeği yapıları anlatılmıştır. “Tekrar Öbeği” başlığı altında da Türkmen Türkçesinde arasına tire konularak yazılan yapılar beş alt grupta incelenmiştir: aynen tekrarlar, eş ve yakın anlamlı tekrarlar, sayılı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar, ilaveli tekrarlar. “Sayı Öbeği” başlığı altında da Türkmen Türkçesindeki temel sayı adları verilmiş ve aralarında toplama ilişkisi olan sayı adlarından oluşan sözcük öbekleri anlatılmıştır.

“Asıl Öge + Yardımcı Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında yalnız “Bağlama Öbeği” yer almaktadır (102-104). Eş değer sözcük ve sözcük gruplarının birbirine bir bağlaç yardımıyla bağlandığı bu sözcük öbekleri örneklerle anlatılmıştır.

Son sözcük öbeği ana başlığı da “Açıklama Öbeği”dir (104-105). Yüklem dışındaki diğer öğeleri açıklayan bu sözcük öbeği de kısaca anlatılarak “Birinci Bölüm” tamamlanmıştır.

“İkinci Bölüm”de cümlenin öğeleri ve cümle türleri anlatılmıştır. Cümlenin öğeleri “Yüklem”, “Özne”, “Nesne”, “Yer Tamlayıcısı”, “Zarf Tümleci”, “Yüklem Dışı Tümleçler” olmak üzere altı temel başlık altında incelenmiştir (109-151).

“Özne”, türlerine göre “Pekiştirilmiş Özne”, “Sözde Özne”, “Dolaylı Özne”, “Yaptıran Özne” ve “Yapan Özne” olarak 5 alt gruba bölünmüştür (116-120). “Nesne” ise “Belirtili Nesne” ve “Belirtisiz Nesne” başlıkları altında incelenmiştir (124-128). “Yer Tamlayıcısı” başlığı altında “Yönelme Tümleçleri”, “Bulunma Tümleçleri” ve “Ayrılma Tümleçleri” ele alınmıştır (128-136). “Zarf Tümleci” olarak da “Zaman Zarfı Tümleçleri”, “Durum Zarfı Tümleçleri”, “Nicelik Zarfı Tümleçleri”, “Yer Zarfı Tümleçleri”, “Sebep Zarfı Tümleçleri” ve “Soru Zarfı Tümleçleri” alt başlıkları açılmıştır (136-147). “Yüklem Dışı Tümleçler” başlığı altında ise “Açıklama Tümleci”, “Pekiştirme Tümleci”, “Bağlama Tümleci” ve “Ünlem Tümleci” öğeleri incelenmiştir (147-152).

Cümle türleri; yüklem cinsine, anlamına, görevine, yüklem yerine, yapısına ve bağlanışlarına göre 6 temel başlık altında ele alınmıştır (152-198). Çalışmadaki “Cümle Türleri” konusunun alt başlıkları şu şekilde gösterilebilir:

Cümle Türleri

I. Yüklem cinsine göre cümle türleri

1. Ad cümlesi

a. Yüklem zamanına göre ad cümleleri

2. Fiil Cümlesi

a. Yüklemi basit, gövde ve türemiş yapısındaki fiil cümleleri: Görülen geçmiş, öğrenilen geçmiş, şimdiki, gelecek ve geniş zaman; gereklilik, istek ve emir kipi.

b. Fiil öbeği ve isim+ek fiil yapısındaki fiil cümleleri

II. Anlamlarına göre cümle türleri

1. Olumlu cümle
2. Olumsuz cümle

III. Görevlerine göre cümle türleri

1. Haber cümlesi
2. Soru cümlesi
3. Emir cümlesi
4. Ünlem cümlesi
5. İstek cümlesi

IV. Yüklem yerine göre cümle türleri

1. Düz cümle
2. Devrik cümle

V. Yapılarına göre cümle türleri

1. Basit cümle
2. Bileşik cümle

a. Girişik birleşik cümle: İsim-fiil cümlemsili, sıfat-fiil cümlemsili ve zarf-fiil cümlemsili girişik birleşik cümleler.

b. İç içe birleşik cümle

c. Karmaşık birleşik cümle

3. Eksilteli cümle

VI. Bağlılıklarına göre cümle türleri

1. Sıralı cümle: Bağımsız ve bağımlı sıralı cümle.
2. Bağlı cümle
3. Karmaşık cümle

Çalışmada genel söz dizimi anlayışından farklı olarak fiil cümleleri, yüklemdeki fiilin kipine göre sınıflandırılarak anlatılmış, burada yalnız basit kip çekimindeki yapılar değerlendirilmiştir. Şart kipi, cümlede yan cümlenin yüklemi olduğu için bu başlık altında yer almamış, “Zarf-Fiil Cümlemsili Girişik Birleşik Cümleler” başlığı altında incelenmiştir. Fiil cümlelerinin ikinci alt başlığı ise birleşik zaman çekimli yüklemelere sahip cümleler için açılmıştır.

Bu çalışmadaki farklı yaklaşımlardan biri de sözdizimi çalışmalarında genel olarak “Anlamlarına Göre Cümle Türleri” başlığı altında verilen bilgilerin “Görevlerine Göre Cümle Türleri” başlığı altında verilmiş olmasıdır.

Sıralı cümleler, yapı bakımından cümleler başlığı altında değerlendirilmemiştir. Olması gerektiği gibi “Bağlılıklarına Göre Cümle Türleri” başlığı altında bağlı ve karmaşık cümle tipleriyle birlikte incelenmiştir.

“İkinci Bölüm”ün ardından “Kaynakça” (200-204), sonrasında Türkiye Türkçesi-Türkmen Türkçesi Dil Bilgisi Terimleri Dizini (206-207) ile Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Dil Bilgisi Terimleri Dizini (208-210) verilerek çalışma tamamlanmıştır. Dizinlerde Türkmen Türkçesi karşılığı yer alan 74 Türkiye Türkçesi dil bilgisi terimi ve Türkiye Türkçesi karşılığı verilen 102 Türkmen Türkçesi dil bilgisi terimi alfabetik sırayla listelenmiştir.

Sonuç olarak Dr. Öğrt. Üyesi Sinan Dinç’in hazırlamış olduğu *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı bu çalışma, Türkmen Türkçesi söz dizimi alanındaki boşluğu kapaması bakımından kıymetlidir. Türkmen Türkçesi yazı dilinin oluşturulması ve kurallarının konmasının anlatıldığı Giriş kısmındaki bilgiler, yapılan dil kurultaylarındaki kararların o dönemin Türkencesiyle eserde verilmesi, Türkmen Türkçesinin modern dönemde geçirdiği evreleri göstermesi açısından faydalıdır. Bunun yanı sıra söz dizimi konularının Türkmen gramerciler tarafından nasıl değerlendirildiğinin ilgili bölümlerde kısaca da olsa verilmesi ve eserin sonunda söz dizimi ile ilgili terminolojinin yer alması da bu alanda çalışanlar için önemlidir. Çalışmanın tamamında konuların çok sayıda cümle ile örneklendirilmesi ve bu örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımlarının oldukça iyi bir şekilde yapılmış olması da eserin değerini artırmaktadır. Sinan Dinç’i titiz çalışmasından dolayı tebrik eder, başarılarının devamını dileriz.